ڊاڪٽر الطاف جوکيو

’سنڌي ٻاراڻو ڪتاب‘ ۾ اعراب جي درستيءَ جو معاملو

The issue of Correctness of Diacritics in the Sindhi Primer Book

Abstract:

In Arabic-Sindhi orthography, the application of diacritical marks (اعراب) is a very difficult task. This study argues that accurate diacritization depends fundamentally on a precise understanding of syllable boundaries. To establish these boundaries, three factors are essential: the consonant-vowel structure, the arrangement of consonant clusters, and the nature of word-final vowels. By reflecting on these three points, a study was conducted on the diacritics given in a Sindhi children's book, in which several mistakes were noted. Regarding diacritics, the major gaps were observed in the book, like the diacritics of the digraph consonant sounds 'جهہ' and 'گهہ' are not consistent. The additional digraph "ڙهہ" also shows inconsistency in diacritics. In consonant clusters combined with "ي" the first consonant is shown with diacritic mark, instead of vowels. In imperative verbs (fi'l amr), the final diacritic has not been carefully applied. In plural forms, the final "ن" has been marked with diacritic mark, whereas it should be vowels. The 'clandestine ـہ' (مختفي ه) functions in diacritics, but its application is inconsistent. Additionally, the study highlights neglect in the orthography of singular masculine demonstrative pronouns. By referencing established linguistic standards, this paper provides a principled framework for the correct application of diacritics in Sindhi text.

Keywords: Sindhi Orthography, Diacritics (Aeraab), Syllabic Structure, Consonant Clusters, Phonology, Arabic-Sindhi Script, Morpho-phonemics

درسي ڪتابن جي صورتخطيءَ ۾، بنيادي درجن جی شاگردن لاءِ ’اعراب‘ جو وڏو ڏيان رکيو ويندو آهي، اهو ان لاءِ تہ ان ۾ ڪٿي بہ

ڪوتاهي رهجي وئي ته بنيادي درجي جي شاگردن جي ذهنن ۾ پيريءَ تائين اهڙي ڪوٽ رهندي ايندي. درسي ڪتابن جي اعراب تي درسي ڪتابن جا ايڊيٽر ۽ جائزه ڪاميٽيءَ جا معزز ميمبر، بيشڪ وڏو ڌيان ڏيندا هوندا، پر ادارن ڪي اهڙي ڪم لاءِ نهايت ذميوار ۽ موضوع تي دسترس رکندڙ فردن کان ڪم وٺڻ گهرجي، ڇاڪاڻ ته هر ماڻهو هڪ ئي وقت سڀني شعبن ۾ ماهر ڪونه ٿو ٿي سگهي، جنهن سبب مواد ۾ ڪوتاهيون يا خاميون رهجي وڃن ٿيون. اڳ سنڌي ٻاراڻي ڪتاب جي حوالي سان 'وينجن هه' ۽ 'وسرڳي ـهـ' تي ڌيان ڇڪائڻ لاءِ ڪجهه مقالا لکيا ويا، پراڻن درسي ڪتابن جا حوالا ڏنا ويا، هاڻي درسي ڪتابن جي صورتخطيءَ ۾ 'وينجن هه' ۽ 'وسرڳي ـهـ' جا اکر سنواريا ويا آهن، جيڪا سٺي ڳالهه آهي.

لفظ کي آواز جي بنياد تي ٽوڙڻ سان پهريون پد (syllable) ملندو آهي، ان بعد پدن کي مختلف آوازن (phonemes) ۾ ٽوڙڻ، آوازن جو ڪاٽو ڪبو آهي. لفظ جي هِجي به تڏهن مناسب بيهندي، جڏهن لفظ ۾ 'پد جي حد' کي سمجهبو آهي. پد جي حد سمجهڻ بعد لفظ کي هِجي ڪرڻ ۽ پرائمريءَ جي ٻار لاءِ، لفظ کي اعراب ڏيڻ نهايت ضروري ڄاتو ويو آهي. سنڌي ٻاراڻي ڪتاب جي پدن واري اعراب کي ڏسجي ٿو ته چند هنڌن تي ڪي مونجهارا سامهون اچن ٿا. يعني بغير ڪنهن اصول جي، ڏُڪي تي اعراب ڏني وئي آهي، جيئن:

- ٻه اکري (digraph) وسرڳ آوازن 'جه' ۽ 'گه' جي اعراب يڪسان ڪونهي، جيئن:
  - سَمجهَه (جه مان 'ه' تي اعراب- ص: 47)
  - جِهرِڪِي (جه مان 'ج' تي اعراب- ص: 39)
  - اُگهُه (گه مان 'ه' تي اعراب ص: 30)
  - گِهنڊُ (گه مان 'گ' تي اعراب- ص: 42)

- اضافي ڄاڻايل وسرڳ 'ڙه' جي اعراب ۾ به يڪسانيت ناهي، جيئن:
  - پڙُهون (ڙه مان 'ڙ' تي اعراب- ص: 43)
  - پڙهُون (ڙه مان 'ه' تي اعراب- ص: 47)
- 'ي' سان سميٽيل وينجن آوازن ۾ پهريون متحرڪ ڏيکاريو ويو آهي، جيئن:
  - پيارِ ('پيـ' گڏيل وينجن آواز- ص: 35)

- اُپرِيو (’رِ‘ گڏيل وينجن آواز- ص: 42)
- اَنبِڙيُون (’ڙِ‘ گڏيل وينجن آواز- ص: 45)

- فعل ’امر‘ ۾ آخري اعراب جو احتياط نہ ڪيو ويو آهي، جيئن:
  - ٿي (فعل امر ۾ آخري پيش واري اعراب ناهي- ص: 28)
  - ڏَڪ (فعل امر ۾ آخري زير واري اعراب ناهي- ص: 30)
- جمع صيغي ۾ آخري ’ن‘ متحرڪ ڄاڻايو ويو آهي، جيئن:
  - آهِن (اچار نسبت، آخري ’ن‘ ساڪن ٿيندو- ص: 20)
- ’مختفي ـہ‘ اعراب جو ڪم ڪندي آهي، پر ان ۾ بہ يڪسانيت ناهي، جيئن:
  - ظُلمُ نَہ ڪَر. (هتي ’مختفي ـہ‘ هوندي ’نَ‘ تي زبر آهي- ص: 36)
  - پڇُ تہ سَهِي. (هن جملي ۾ ’مختفي ـہ‘ سبب ’تہ‘ تي زبر ناهي. ص: 35)
  - ڳالِهہ تَہ ٻُڌُ. (هن جملي ۾ ’مختفي ـہ‘ هوندي، ’تَہ‘ تي زبر آهي. ص: 43)
- ضمير اشاري ۾ واحد- مذڪر تي ڌيان نہ ڏريو ويو آهي، جيئن:
  - هي ثَمَرُ آهي. (واحد صيغي ۾ ’هيءُ‘ لکبو- ص: 37)
  - هي ڪُلهو آهي. (واحد صيغي ۾ ’هيءُ‘ لکڻ گهرجي- ص: 43)

اهي معاملا تہ ڪٿي ننڍا آهن، ليڪن اصولي طور بحث هيٺ آڻڻ جهڙا ضرور آهن ۽ غور طلب آهن. جيستائين، اعراب ڏيڻ لاءِ بنيادي اصولن کي سامهون نہ ٿو رکيو وڃي تہ پوءِ اهو مسئلو مستقل رهندو. هن معاملي جِي صورتخطيءَ جي جائزي وٺڻ جو احاطو هيٺين سوالن تي رکيو ويو آهي:

جائزي جا سوال

- اکرن تي اعراب ڏيڻ لاءِ ڪهڙن اصولن کي سامهون رکڻ گهرجي؟
- بہ اکري وسرڳن ’جهہ‘ ۽ ’گهہ‘ مان ڪهڙي اکر تي اعراب ڏيڻ گهرجي؟
- ’ڙهہ، لهہ، مهہ، نهہ، ٽهہ‘ مان ڪهڙن اکرن تي اعراب ايندي؟
- ڇا ’ي‘ سان سميتيل گڏيل وينجن آواز مان اڳ وارو ساڪن رهندو؟
- لفظن جي آخري اعراب جو ڌيان رکڻ ڪيترو ضروري آهي؟

جائزي جو عمل

اعراب ڏيڻ جا اصول

اصولي طور اعراب ڏيڻ يا ڏسڻ لاءِ، 'پد جي حد' جو تصور، ڌيان ۾ رکڻ تمام ضروري آهي، ان لاءِ هيٺين نڪتن تي غور هجڻ گهرجي:

- وينجن ۽ سُر (consonant and vowel) جي ميلاپ سان بيهندڙ صورتخطي
- گڏيل وينجن آوازن (clustered sounds) جي بيهڪ
- لفظن جي آخري ساڪن وينجن (last vowelless consonant) جو تصور

هتي اعراب مان مراد 'زير، زبر ۽ پيش' آهي، جيڪا ڇوٽن سُرن (short vowels) نسبت سڌجي ٿي؛ ان کان سواءِ اهڙي اعراب ڊگهن سُرن (long vowels) تي بہ ڪم آندي ويندي آهي. اکرن تي اعراب ڏيڻ لاءِ ضروري آهي تہ 'پد جي حد' جي ڄاڻ هجي. 'پد جي حد' (limitation of syllable) واري ڄاڻ کان سواءِ اعراب ڏيڻ ۾ ڪوتاهي رهندي. پد جي حد، ڇوٽن سُرن (short vowels) سان، ڊگهن سُرن (long vowels) سان، ڌُهرن سُرن (diphthongs) سان ۽ انهن جي نڪوين سُرن سان معلوم ڪري وٺبي آهي. ان کان سواءِ 'گڏيل آواز' (cluster sounds) جي سمجهہ لازمي آهي، جن ۾ گهٽ ۾گهٽ بہ گڏيل وينجن آواز (consonants) هوندا آهن، تن ۾ هڪ ساڪن رهندو آهي. سنڌي ٻوليءَ ۾ ساڪن آوازن جا وري بہ رخ ٿيندا آهن: هڪ، 'پيارُ' ۽ 'پريمُ' ۾ ترتيبوار 'پيـ' (بلوچ، 1992: 15- 16)، (بلوچ، 1983: 259- 263) ۽ 'پر' (الانا، 1993: : 144- 145) گڏيل وينجن آواز آهن، انهن ٻنهي لفظن ۾ پهريان 'پ' ساڪن رهندا آهن؛ ٻيو، 'گهِنٽِي' (الانا، 1993: 149) ۽ 'هَلڪو' (جتوئي، 1996: 77) ۾ ترتيبوار 'گهِنـ' ۽ 'هَل' گڏيل وينجن آهن، ان ۾ ٻيان وينجن آواز 'ن ۽ ل' ساڪن رهندا. هتي اهو نڪتو اهم آهي تہ 'ر' ۽ 'ي' بہ اهڙا سگهارا وينجن آواز آهن، جيڪي گهٽي پاڳي پاڻ کان اڳ ايندڙ وينجن آوازن کي ساڪن صورت ۾ ملائيندا آهن.

وينجن ۽ سُر سان بيهندڙ پد جي اعراب

سنڌي ٻوليءَ توڙي صورتخطيءَ نسبت، آئيوٽا ۾ ٻاوَنجاهہ اکر، ايڪوَنجاهہ وينجن آواز (الف ۽ همزو، صورتخطيءَ نسبت، هڪيئي جا نعم البدل) آهن، تن کان سواءِ ڏهہ صاف سُر آواز ۽ اوترائي انهن جا نڪوان سُر آواز ٿين ٿا، جيئن:

عربي- سنڌي آئيويٽا (alphabet)

ا ب ٻ ڀ ت ٿ ٽ ٺ ث پ ج ڄ جهہ ڃ چ ڇ ح خ د ڌ ڏ ڊ ڍ ذ ر ڙ ز

س ش ص ض ط ظ ع غ ف ڦ ق ڪ ک گ ڳ گهہ ڱ ل م ن ڻ و ھ ء ي.

- **سنڌي ٻوليءَ جا صاف ۽ نڪوان (گهڻان) سُر (simple vowels and nasal vowels)**

صاف سُر	اَ	آ	اِ	اِي	اُ	اُو	اي	اَي	او	اَو
نڪوان سُر	اَنْ	آنْ	اِنْ	اِينْ	اُنْ	اُونْ	اينْ	اَينْ	اونْ	اَونْ

صورتخطيءَ پٽاندر پڙهڻ يا لکڻ جو سڌو سادو طريقو اهو آهي تہ وينجن آواز کي سُر آواز سان ملائبو تہ پد جي صورت بيهندي ۽ پوءِ پد ملائي، لفظ بيهاربو. هيٺ لفظ جو ڇيد ۽ هِجي خيال خاطر رکجي ٿي:

- **لفظ جو پد، آواز ۽ رواجي هِجي (syllable, sounds and pronunciation)**

لفظ	پد	آوازَ	رواجي هِجي
اَکِ	اَ + کِ	ا + اَ، ک + اِ	الف زبر 'اَ' + ک زير 'کِ'
اُٺُ	اُ + ٺُ	ا + اُ، ٺ + اُ	الف پيش 'اُ' + ٺ پيش 'ٺُ'
اَنبُ	**اَنْ** + ـبُ	ا + **اَنْ**، ب + اُ	الف، نون زبر **'اَنْ'** + ب پيش 'بُ'
آنا	آ + نا	ا + آ، ن + آ	الف مد 'آ' + ن الف 'نا'
تِيلِي	تِيـ + ـلِي	ت + اِي، ل + اِي	ت، ي زير 'تِي' + ل، ي زير 'لِي'
صُوفُ	صُو + فُ	ص + اُو، ف + اُ	ص، و پيش 'صُو' + ف پيش 'فُ'
چولو	چو + لو	چ + او، ل + او	چ، و 'چو' + ل، و 'لو'
مَيزَ	مَيـ + ـزَ	م + اَي، ز + اَ	م، ي زبر 'مَي' + ز زبر 'زَ'
شِينهن	**شِينْ** + **هُنْ**	ش + **اِينْ**، ھ + **اُنْ**	ش، ي، ن زير **'شِينْ'** + ھ ن پيش **'هُنْ'**
لِيمون	لِيـ + مون	ل + اِي، م + اونْ	ل، ي زير 'لِي' + م، و، ن **'مونْ'**
چونرِي	**چَونْ** + ـرِي	چ + **اَونْ**، ر + اِي	چ، و، ن زبر **'چَونْ'** + ر، ي زير 'رِي'

نوٽ: ياد رهي تہ اکر ۽ آواز جي ڳڻپ ۾ فرق ٿيندو آهي. آوازن واري ڪالم ۾ پهريون اکر وينجن آواز ۽ ٻيون سُر آواز واڌوءَ جي نشانيءَ سان ملايو ويو آهي. جدول ۾ جيڪي ٻہ لفظ ڏنا ويا آهن، سي سڀ جو سڀ ٻن پدن ۽ چئن آوازن تي مشتمل آهن. انهن پدن ۾ مختلف وينجنن سان ڇوٽو سُر (اعراب)، ڊگهو سُر (آ، او، اي وغيره)،

دهرو سُر (اَو ءِ اَيِ) ءِ نڪوان چوٿا توڙي ڊگها سُر (اَنْ، اُنْ، اونْ وغيره) ڏيکاريا ويا آهن. لفظ کي پدن ۾ ٽوڙي، ان بعد پد کي هِجي ڪري ءِ ملائبا تہ لفظ جو اچار سڌو ٿي بيهندو. هتي، سنڌي ٻاراڻي ڪتاب مان سڌن سادن پدن جي اعراب جو جائزو پيش ڪجي ٿو:

- حاجِي راضِي ٿِي. (ص: 28)

چاڻايل جملو 'حاجِي راضِي ٿِي.' ۾ ايئن پيو لڳي تہ 'ٿِي' چڻ تہ 'مددي فعل' طور، مؤنث صورت ۾ زمان ماضيءَ جو جملو 'راضِي ٿِي' هجي! ليڪن ايئن ڪونهي، بلڪ 'ٿِي' لفظ 'امر- فعل' آهي، جنهن جي آخر ۾ امر جي اهم نشاني 'آخري پيش' لڳائڻ جي گھرج آهي، جيڪو آخري وينجن تي لڳندو آهي. جيئن تہ 'ٿِي' ۾ آخري وينجن ڪونهي، ان صورت ۾ اضافي وينجن، همزي سان گڏ پيش 'ءُ' جو پد لڳندو ءِ صورتخطي 'ٿِيءُ' بيهندي. يعني جملو سڌو ٿيندو: 'حاجي راضِي ٿِيءُ'.

'ٿِيءُ' فعل ۾ آخري 'ءُ' متحرڪ رکڻ ان لاءِ بہ بيحد ضروري آهي تہ جن لهجن ۾ 'آخري وينجن ساڪن' رکڻ جي ڪار آهي، انهن جي 'آخري متحرڪ هجڻ' واري مشق بهتر رهندي.

- وَڪرُ وَٽُ. (ص: 29)

لفظ 'وَڪرُ' ۾ 'ڪ' تي اعراب ڏنل ناهي، جيڪا امڪاني طور 'ساڪن' سمجهي ويندي، جڏهن تہ 'ڪ' تي زبر اچڻ گهرجي. ان جي صورتخطي ٿيندي: 'وَڪَرُ وَٽُ.'

- وَڳو ڏِڪ. (ص: 30)

هتي امر 'ڏِڪ' آيل آهي، جنهن ۾ آخري وينجن کي ساڪن رکيو ويو آهي. ان لفظ جي آخر ۾ امر جي نشاني 'آخري زير' لڳائڻ جي گهرج آهي. ٻي صورت ۾، بنيادي شاگردن ٻاران اهو لفظ الڳ الڳ معنادار لفظ 'ڏِڪُ يا ڏِڪَ' ڪري بہ پڙهيو ويندو.

- بَصَرُ پوڪِ. (30)

مٿئين جملي ۾ 'بَصَرُ' واحد ڏنل آهي. ان ۾ ڪا چڪ تہ ناهي، البت، پوکڻ جي نسبت 'بَصَرَ' جمع جي صورت ۾ ڏجي ها، تہ وڌيڪ مناسب لڳي ها.

- ظُلُمُ نَہ ڪَر. (ص: 36)

مٿئين جملي ۾ 'ڪَر' ڇاڙايل آهي، جنهن جو آخري وينجن، امر جي نشاني 'آخري زير' سان، متحرڪ ٿيڻ گهرجي. اها مشق بنيادي شاگردن لاءِ نهايت اهم آهي، ٻي صورت ۾ آخري اعراب جي ٻي حسي عام ٿي ويندي. حالانڪ ص: 31 تي 'حَجُ ڪَرِ.' واري جملي ۾ 'ڪَرِ' جي آخري زير واضح طور ڏنل به آهي.

- هِي ثَمَرُ آهي. (ص: 37)

هتي 'هِي' ضمير اشارو جمع جي صورت ۾ آهي، جڏهن ته 'ثمرُ' واحد- مذڪر آهي، ان لاءِ اتي واحد- مذڪر جي نشاني 'آخري پيش' ڏيڻ گهرجي، جيڪو آخري وينجن نه هجڻ جي صورت ۾ همزي سان (ءُ) ڪم ايندو. اتي ٻن پدن وارو لفظ 'هِيءُ' ڪم آڻڻ گهرجي ۽ جملي جي صورتخطي بيهندي: 'هِيءُ ثَمَرُ آهي.'

- ٻنَ جو ڏَرو. (ص: 41)

لفظ 'ٻنَ' ۾ آخري زبر، 'زبر اضافت' آهي، جنهن سبب حرف اضافت: 'جو' لفظ لڳائڻ جي ضرورت پيش نه ٿي اچي. (جوڪيو، 2015: 81- 102) 'ٻنَ ڏَرو' مان مراد ئي آهي، 'ٻنَ جو ڏَرو'؛ ان ڪارڻ 'ٻنَ جو ڏَرو' مان 'جو' وارو اضافي لفظ هٽائڻ گهرجي.

- هي ڪُلهو آهي. (ص: 43)

هتي 'هي' لفظ ضمير اشارو جمع آهي، جڏهن ته 'ڪُلهو' لفظ واحد- مذڪر صورت ۾ آهي، ان ڪارڻ 'هيءُ' لفظ ڪم آڻڻ گهرجي.

- سَويرَ اُٿ. (ص: 43)

هتي 'اُٿ' امر- فعل آهي، جنهن ۾ امر جي اهم نشاني 'آخري پيش' ڏيڻ گهرجي. اهڙي درستيءَ سان جملي جي صورتخطي بيهندي: 'سَويرَ اُٿُ.'

- نامَاچارِي (47)

لفظ 'ناماچارِي' ۾ چار پد (نا+ما+چا+رِي) آهن. هن لفظ ۾ ٻيون پد 'ما' تي زبر به ڏنل آهي، جيڪا اصولي طور نه ڏيڻ گهرجي. 'ما' پد ۾ ٻه آواز 'م+آ' آهن. 'ما' ۾ 'زبر' ڪنهن به پيراميٽر پٽاندر نامناسب آهي. ان لاءِ ان جي درست صورتخطي (ناماچارِي) رکندي، 'مَا' واري زبر هٽائڻ گهرجي.

- جھ، گھ ۽ 'مختفي ه' جي اعراب

سنڌي صورتخطيءَ ۾ 'ھ' جو اکر پنجن روپن ۾ ڪم آندو ويو آهي، جيئن: ھ، ﮬ، ه، ـه ۽ ـہ. (جوکيو، 2008: 72- 92) ياد رهي ته 'ھ' وينجن صورت ۾ ڪم آندو ويندو آهي؛ جڏهن ته 'ـہ' صرف ۽ صرف ٻن وسرڳن 'جھ ۽ گھ' ۾ ڪم آڻڻ گهرجي. باقي 'مختفي ه' جا ٽي منفصل ۽ متّصل روپ (ه، ـه ۽ ـہ) صورتخطيءَ ۾ ڪم آندا ويندا آهن.

- جھ ۽ گھ جي اعراب

عربي- سنڌي آئيويٽا ۾ شامل ڏهن وسرڳن مان ٻه 'جھ ۽ گھ' اهڙا وسرڳ آواز آهن، جيڪي ٻه اکري (digraph) شڪل ۾ لکيا ويندا آهن. پراڻا استاد انهن اکرن تي وڌو ڌيان ڏيندا هئا، چاڪاڻ ته ٿورو اڳئين دور ۾ درسي ڪتابن جي صورتخطي مناسب رهي، جيڪا ڪاتبن کان لکرائي ويندي هئي. (ڏسو، سنڌي پهريون ڪتاب- 1956 ۽ 1970) اهي وسرڳ آواز اهڙا آهن، جيڪي هڪ جهٽڪي سان ادا ٿيندا آهن، ليڪن لکڻ ۾ ٻن اکرن کان مدد ورتي ويندي آهي. هنن وسرڳ آوازن جو مخرج ساڳيو ترتيبوار 'ج ۽ گ' وارو ئي آهي، ليڪن ادائگيءَ مهل، انهن ۾، اضافي طور ڦڦڙن جي ڌوڪ شامل هوندي آهي. ڪن ٻولين يا لهجن جي مزاج ۾ ان جي ادائگي نالي ماتر يا 'نه جي برابر' ٿيندي آهي. انهن اکرن جي بيهڪ ميين ابوالحسن ٺٽويءَ جي ترتيب ڏنل آئيويٽا (1700ع ڌاري) کان به اڳ جي ڪاتبن پاران ڏنل رهي، جنهن سبب اها بيهڪ انگريزي دور ۾ به بحال رکي وئي.

هي ٻئي، ٻٽا اکر، 1935ع واري اکري شڪل- وار آئيويٽا (الانا، 2005: 210) ۾ گڏ رکيل هيا، ان لاءِ ته انهن اکرن (جھ ۽ گھ) جي پڇاڙي هڪجهڙي آهي. گڏو گڏ وري 'ھ' جو اکر ڏنل هيو، ان ڪارڻ ته جيئن شاگردن اڳيان اکرن جي لکت جو تصور واضح رهي. ان بعد جڏهن ڪمپازيٽرن وارو، شيهي جي ڌات تي اکرن جي ڪمپوزنگ جو دور آيو ته ان ۾ اهڙن اکرن جو خيال نه رکيو ويو. وري جڏهن ڪمپيوٽر ڪمپوزنگ جو جديد دور آيو ته به ان ۾ اهو خيال نه رکيو ويو، ان جو اهم سبب ته اسان جي عالمن/ استادن جي اهڙي راهه جوڙيل نه هئي. البت، ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي 1999ع ڌاري، اهڙي سڌاري لاءِ هڪ مضمون لکيو، جيڪو ٽماهي مهراڻ ۾ شايع ٿيو. مضمون ته ڇپيو، پر ان جو حشر اهوئي ٿيو،

جيڪو اسان وٽ عام ٿيندو رهيو. (جيٽلي، 1999: 89- 127) راقم پاران ’جھ ۽ گھ‘ وسرڳن جي صورتخطي سنوارڻ لاءِ هڪ مقالو (جوڪيو، 2008: 72- 92) لکيو ويو، جنهن گهڻي وقت بعد وڃي، هٽي هنڌ ڪيو ۽ چند ڪتابن توڙي درسي ڪتابن ۾ سڌارو آندو ويو.

هتي درسي ڪتابن جي حوالي سان، سنڌي آئيوِتا ۾ موجود ٻه اکري (digraph) وسرڳن ’جھ ۽ گھ‘ جي اعراب جو اهم معاملو آڏو اچي ٿو. يعني سوال اهو ٿو پيدا ٿئي ته جڏهن لکت ۾ ٻه اکري آهي ته ’جھ يا گھ‘ جي اعراب ’ج يا گ‘ تي اچي يا ’وسرڳي ھ‘ تي اچي؟

’جھ ۽ گھ‘ جي اعراب نسبت ٿي اصولي نڪتا ويچار هيٺ آڻجن ٿا:

1. ڪمپيوٽنگ ڪمپوزنگ جي اصول مطابق جڏهن ’جھ‘ يا ’گھ‘ کي اسڪرين تي آڻبو آهي ته ان لاءِ ’شفٽ + ڄي يا ڃي‘ (shift + J or G) لڳائي، هڪ ڏڪ سان ڪمپوز ڪبو آهي يا لکڻ گهرجي. جنهن صورت ۾ هڪ ڏڪ سان ’جھ‘ يا ’گھ‘ جو گڏيل اکر، ٻٽن ذريعي آڻجي ٿو ته اعراب ان کان پوءِ ئي ڏبي آهي، جيڪا اصولي طور ’وسرڳي ھ‘ جي هيٺان بيهڻ کپي، جيئن: سَمجھَ- جِھرڪِي- اُگھُ- گِھندُ وغيره.

2. هوئن به جڏهن ڪنهن اکر تي اعراب ايندي آهي ته ان جي حد اتي ئي ختم ٿي وڃي ٿي؛ البت، ڏگها سُر يا نڪوان ڏگها سُر ان سان ڳنڍيل رهندا. اصولي طور، جِھرڪيءَ جي ’جِھر‘ واري پد مان ’جِھ‘ جي ’ج‘ تي زير ڏبي، ته پوءِ ’وسرڳي ھ‘ کي ڇا سمجھڻ گهرجي؟ ڇا اها ’وسرڳي ھ‘ ساڪن سمجھڻ گهرجي؟ ڇا ان جو شمار سُرن يا نڪوين سُرن ۾ ٿيندو؟ جڏهن اهي سوال ان سان لاڳو نه ٿا ٿين ته ان صورت ۾ ’ج‘ تي زير ڏيڻ سان ان جي حد، ختم ٿي وڃي ٿي. ياد رکڻ گهرجي ته ’وسرڳي ھ‘ مڪمل اکر ناهي، بلڪ اڌ اکر آهي، جيڪو ’ج يا گ‘ سان ملي، مڪمل اکر جي صورت وٺي ٿو. اهڙي حالت ۾ جيڪڏهن ’ج‘ کي ڇڏي، ’وسرڳي ھ‘ تي زير ڏبي ته پڙهندڙ ٻار، ’ج‘ کي اڪيلو نه سمجهندو، بلڪ ’ھ‘ سان گڏ سمجهي، پوءِ زير پڙهندو.

3. وينجن (consonant) ۽ سُر (vowel) ملائڻ سان پد (syllable) بيهي ٿو. ان خيال کان جڏهن ’جھ ۽ گھ‘ سان ’آ، اي، اِي، آي، او، اُو، اَو‘ سُر ملائبا ته پوري اکر کان پوءِ بيهندا، جيئن:

جھ سان ڏگھي سُر جو ميلاپ	گھ سان ڏگھي سُر جو ميلاپ
جھ + آ = جها	گھ + آ = گها
جھ + اي = جهي	گھ + اي = گهي
جھ + اِي = جهِي	گھ + اِي = گهِي
جھ + اَي = جهَي	گھ + اَي = گهَي
جھ + او = جهو	گھ + او = گهو
جھ + اُو = جهُو	گھ + اُو = گهُو
جھ + اَو = جهَو	گھ + اَو = گهَو

هتي ان نڪتي تي غور ڪجي ته ’جھ‘ کي جڏهن ’اِي‘ سان ملائبو ته ايئن ڪونه ٿيندو ته ’اِي‘سان ملائڻ وقت ’اِي‘ واري زير، وسرڳي ’ھ‘ کان ٽپائي، ’ج‘ يا ’گ‘ تي ڪٽي وججي! ياد رهي ته ڇاٽايل سُرن ۾ ’الف‘ فرضي هوندو آهي، جنهن کي هٽائي، ڪوبه اکر ملايو ويندو آهي، جڏهن ته ان ’ڏگھي سُر‘ جي اعراب پنهنجو هنڌ نه مٽائيندي. هيٺ ٻيهر ڏسي سگھجي ٿو:

وينجن اکرن سان ڏگھي سُر جو ميلاپ	وسرڳ اکرن سان ڏگھي سُر جو ميلاپ
ب + اِي = بِي	جھ + اِي = جهِي
ج + اِي = جِي	گھ + اِي = گهِي

’اِي‘ ڏگھي سُر سان ’جھ‘ ملائبو ته اها ڳالهه ڌيان ۾ رهي ته ’اِي‘ ۾ الف فرضي آهي، جيڪو هٽائي، ان جي بدران گھربل اکر ڏبو. جڏهن ’اِي‘ جو الف هٽائبو ته اهو هنڌ خالي رهندو، جيئن: ’ـِي‘، هاڻي خالي هنڌ تي ’جھ‘ اکر رکبو ته ’جهِي‘ بيهندو. اهڙي وضاحت جي بنياد تي ٻه اکري ’جھ‘ ۽ ’گھ‘ جي اکرن مان ’ـھ‘ تي اعراب ڏيڻ جي راءِ رکجي ٿي. سنڌي ٻاراڻي ڪتاب مان ’ھ، جھ ۽ گھ‘ جي اعراب جو جائزو پيش ڪجي ٿو:

- گهرَ- گهرِ هَلُ (29)

مٿي ’گھر‘ لفظ ٻه ڀيرا آيل آهي، هڪ جمع جي صورت ۾، ٻئي ۾ حرف جر واري آخري زير شامل آهي. پهرئين ’گهرَ‘ ۾ ’گ‘ تي زبر آهي، جيڪا ’وسرڳي ھ‘ تي هجڻ

گهرجي. جڏهن تہ ٻئي لفظ جي ’گهہ‘ تي اعراب ڪانهي، جيڪا پڻ ’وسرڳي ﮭ‘ تي ڏيڻ گهرجي.

هيءُ ’گهرِ هَلُ‘ وارو جملو هوبهو ٻہ ڀيرا (ص: 29 ۽ 33 تي) ڪم آندو ويو آهي. اهڙو جملو هڪ ڀيرو ئي ڪافي ٿيندو. جيئن تہ ص: 33 تي مُڪالمي جي صورت ۾ ڏنل آهي، ان لاءِ ص: 29 تان هن جملي کي هٽايو وڃي، يا ان جي بدران ڪو ٻيو ضروري جملو ڏيڻ گهرجي.

- بُتُ اُگهُہ. (ص: 30)
- هتي وري ’اُگهُہ‘ ۾ پيش ’وسرڳي ﮭ‘ تي آيل آهي، جيڪو مناسب آهي.
- گهرِ هَلُ. (ص: 33)
- مٿي ’گهرِ‘ جي ’گهہ‘ تي اعراب ڏنل ناهي. ’گهرِ‘ جي ’وسرڳي ﮭ‘ تي زبر ڏيڻ گهرجي.
- هيءُ جملو هوبهو اڳي بہ آيل آهي، ان لاءِ هن صفحي تي رکندي، ص: 29 واري ساڳئي جملي کي هٽايو وڃي، يا تبديل ڪيو وڃي.
- هيءَ جِهرِڪِي آهي. (ص: 39)
- هتي ’جِهہ‘ مان ’ج‘ هيٺان زير آهي، جيڪا ’وسرڳي ﮭ‘ هيٺان ڏيڻ گهرجي.
- گِهندُ (ص: 42)
- هتي لفظ ’گِهندُ‘ ۾ ’گ‘ تي زير ڏنل آهي، جيڪا هڪ ڏک سان ٽائيپنگ سبب، يا ’اِ‘ سُر ملائڻ سان، ’وسرڳي ﮭ‘ هيٺان بيهندي.
- رَاندِ ڪَندي ٿا عِلمُ پرايُون، عِلمُ پرايُون، سَمجهَہ وَڌايُون. (ص: 47)
- هتي ’سَمجهَہ‘ لفظ ۾ ’جهہ‘ جي اعراب درست آهي، جيڪا پڻ اتفاقي اچي وئي آهي.

’مختفي ہ‘ جي اعراب

مختفي لفظ فاعلي صورت ۾، مصدر ’اِخفاءَ‘ مان ورتل آهي، اِخفاء جي معنى آهي لڪائڻ، ڳجهو رکڻ. لفظ ’مختَفي‘ جي معنى بيهندي ’لڪائيندڙ‘. ’ه مختفي‘ مان مراد ’ھ‘ جو اهو روپ جيڪو ’ھ‘ جو آواز لڪائيندڙ هجي. فارسي، سنڌي يا اردو صورتخطيءَ ۾ ’مختفي ہ‘ جو اهو ئي ڪردار رهيو آهي، جيڪو سُر (vowel) جو آهي، جيئن: موجوده، وغيره، هميشه، آمنہ، صفيہ وغيره.

اردو اِملا واري نستعليق خط ۾ ’مختفي ه‘ جا ٻه روپ (ه ۽ ـہ) ڪم آندا ويندا آهن، جڏهن ته سنڌي صورتخطيءَ واري نسخ خط ۾ ’مختفي هہ‘ جا ٽي روپ (ه، ـه ۽ ـہ) سامهون اچن ٿا. (جوکيو، 2018: 176 الف) ’ٻہ‘، ’تہ‘، ’نہ‘، ’ڀہ‘ وغيره اهڙا لفظ آهن، جن جي آخر ۾ ’مختفي ه‘ آيل آهي؛ تنهن ڪان سواءِ اهڙن لفظن کي بصري لفظ (sight word) پڻ چئبو آهي ته جيئن هِجي ڪرڻ جي گهرج پيش نہ اچي. ان لاءِ اهڙن لفظن تي ڪابہ اعراب نہ ڏيڻ گهرجي. سنڌي ٻاراڻي ڪتاب ۾ اهڙن ’مختفي ه‘ وارن بصري لفظن جو جائزو وٺجي ٿو:

- دَرَ وَٽِ نَہ بِيهہ. (ص: 29)

هتي ’نَہ‘ کي زبر آيل آهي، جڏهن تہ ’نہ‘ ۾ ’مختفي ه‘ ڪم آيل آهي، جنهن جو ڪردار ئي اعراب وارو ٿيندو آهي. ان ڪان سواءِ اهو ’بصري لفظ‘ (sight word) واري حيثيت پڻ رکي ٿو، گهرج نہ هجڻ واري صورت ۾ ’نہ‘ واري زبر هٽائڻ گهرجي.

- لَڪُڻُ نَہ هَڻُ. (ص: 30)

مٿئين جملي ۾ پڻ ’نَہ‘ کي زبر آيل آهي، جيڪا هٽائڻ گهرجي.

- صابُو وَٺُ نَہ وَڃِ. (ص: 34)

هتي بہ ’نَہ‘ جي زبر جي گهرج پيش نہ ٿي اچي، جيڪا هٽائڻ گهرجي.

- پڇُ تہ سَهِي. (ص: 35)

مٿئين جملي ۾ ’تہ‘ تي ڪابہ اعراب ناهي، جيڪا صورتخطيءَ نسبت مناسب آهي.

- طوطي جو پرُ نَہ پٽِ. طوطي کي نَہ مارِ. ظلم نَہ ڪَر. (ص: 36)

مٿين ٽنهي جملن ۾ ’نَہ‘ کي زبر آيل آهي، جيڪا، آخري ’مختفي ه‘ هجڻ سبب، نہ ڏيڻ وڌيڪ مناسب رهندو.

- گڏهُ خَچرَ جيڏو نَہ آهي. گڏهُ گهوڙي جَهڙو نَہ آهي. (ص: 40)

مٿين ٻنهي جملن ۾ ’نہ‘ کي زبر آيل آهي، جن جي آخر ۾ ’مختفي ه‘ هجڻ ۽ بصري لفظ هجڻ سبب، ’زبر‘ جي گهرج نہ ٿي پوي، ان لاءِ ’نہ‘ تان زبرون هٽائڻ گهرجن.

- اَچو تَہ سَبَقُ پڙهون. ڳالِهہ تَہ ٻُڌُ. (ص: 43)

مٿين ٻن جملن ۾ ’تہ‘ تي زبر ڪم آندي ويئي آهي. ان بصري لفظ ۾ ’مختفي ه‘ آيل آهي، ان لاءِ انهن لفظن تان زبر هٽائڻ گهرجي.

تبصرو: 'پڄُ تہ سَهِي.' ۾ 'تہ' تي اعراب ڪانهي، جڏهن تہ ' اَڇو تَہ سَبَقُ پڙُهون' ۾ اعراب ڏني وئي آهي. يعني 'تہ' جي اعراب ۾ يڪسانيت نہ هجڻ سبب، سوال ڪڙو ٿئي ٿو. 'بہ'، 'تہ'، 'نہ' ۽ 'پہ'، صورتخطيءَ نسبت ننڍي ۾ ننڍو روپ آهي، جن کي ڪابہ اعراب نہ ڏني ويندي آهي. سنڌي ٻاراڻي ڪتاب ۾ 'نہ' جو استعمال اٺ ڀيرا آيو آهي، جڏهن تہ 'تہ' جو استعمال ٽي ڀيرا ٿيو آهي. باقي 'بہ' ۽ 'پہ' وارا لفظ، ڪٿي بہ ڪم نہ آندا ويا آهن، تن جي استعمال جي راءِ رکجي ٿي.

گڏيل وينجن آوازن (clustered sounds) جي اعراب

لسانيات ۾ گڏيل آوازَ، ٻن گڏيل وينجنن کي سڏبو آهي، جيڪي هڪ سُر (vowel) سان ملي، پد (syllable) جي صورت وٺندا آهن. گهٽي ڀاڱي، لفظ جي اچار کي ڏسي، گڏيل وينجن آواز تصور ڪري سگهبا آهن. ڪن لفظن ۾ لهجاتي فرق سبب، اعراب ۾ لچڪ بہ رکي وئي آهي؛ ليڪن ڪي ڳالهيون اصولي ٿينديون آهن، جن کي ڌيان ۾ رکڻ وڌيڪ بهتر هوندو آهي.

سنڌي ٻوليءَ ۾ گڏيل وينجن آوازن جا ٻہ نمونا آهن، جنهن ۾ هڪ وينجن ساڪن بيهندو آهي. لفظ ۾ ساڪن کي سمجهڻ نهايت اهم آهي، جيڪو ڪنهن لفظ ۾ساڪن صورت ۾ ٻئي سان گڏبو آهي. سنڌي صورتخطيءَ ۾ لسانياتي طور ٻن گڏيل وينجنن ۾ هڪ ساڪن آواز جا ٻہ نمونا ٿين ٿا:

- ڪنهن گڏيل آواز جو اڳيون آواز
- ڪنهن گڏيل آواز جو پويون آواز (جوکيو، 2010: 68-90)

يعني، سنڌي ٻوليءَ ۾ گڏيل آوازن (Cluster of sounds) جا ٻہ نمونا سامهون اچن ٿا:

1. ديسي اچارن نسبت ٻٽن آوازن ۾ 'پهريون ساڪن- ٻيو متحرڪ'، جيئن:

- پِيارُ (هن ۾ 'پ' کي ساڪن ڏيکارڻ لاءِ مجزوم ڪرڻو پوندو، جنهن جي جوڙ ۾ 'پ' ساڪن کي متحرڪ 'ي' وينجن سان ملائي [پيا] اچاربو. يعني 'پ' ساڪن، ايندڙ متحرڪ آواز 'يا' سان ملائبو.)

2. عربي- فارسي صورتخطيءَ جي نسبت ٻٽن آوازن ۾ 'پهريون متحرڪ- ٻيو ساڪن'، جيئن:

- عِلْمُ (هن ۾ 'ل' کي ساڪن ڏيکارڻ لاءِ مجزوم ڪيو ويو آهي، جنهن جو جوڙ 'ع' سان ملائي [عِلْ] اچاربو. (جوکيو، 2018: 51- 62 ب)

ديسي گڏيل وينجن آواز (پهريون ساڪن، ٻيون متحرڪ)

پهريون نمونو سنڌي ديسي گڏيل آوازن وارو ٿئي ٿو، جنهن ۾ پهريون وينجن آواز ساڪن رهي ٿو، جيئن: 'پيارُ'، 'ڪياڙِي، پريمُ، ڪروڌُ وغيره. (ڌيان رهي ته ڇاڻايل لفظن جي پهرين وينجن آوازن 'پ'، 'ڪ'، 'پ' ۽ 'ڪ' تي ڪابه اعراب نه ايندي، بلڪ اهي ساڪن صورت ۾ 'ي' وينجن سان گڏجي گڏيل آواز جوڙيندا.)

لفظن جو پد (syllable) ۾ ڇيد

لفظ	پدن ۾ ڇيد	لفظ جي هِجي
پيارُ	پيا ۽ رُ (ٻه پد)	پ، ي الف 'پيا' + ر پيش 'رُ' = پيارُ
آڪيُون	آ ۽ ڪيُون	الف زبر 'آ' + ڪ، ي، و، ن پيش 'ڪيُون' = آڪيُون
سُورْهيُه	سُورْ ۽ هيُه	س، و، ر پيش 'سُورْ' + ه، ي پيش 'هيُه' = سُورْهيُه
پريمُ	پري ۽ مُ (ٻه پد)	پ، ر، ي 'پري' + م پيش 'مُ' = پريمُ
ڪروڌُ	ڪرو ۽ ڌُ (ٻه پد)	ڪ، ر، و 'ڪرو' + ڌ پيش 'ڌُ' = ڪروڌُ
سِٽرَ	سِ ۽ ٽرَ (ٻه پد)	س زير 'سِ' + ٽ، ر زبر 'ٽرَ' = سِٽرَ

وضاحت: لفظ 'سِٽرَ' اصل عربي لفظ 'سطر' مان ورتل آهي، جنهن جي سنڌي صورت 'سِٽرَ' ئي ٿيڻ گهرجي. لاڙي ٻوليءَ جي ماهرن ان کي 'اترادي ۽ وچولي' جو گڏيل آواز 'ٽر' سمجهي، صورتخطيءَ کي 'سِٽَ' ڪري ڇاڻائيندا آهن. حالانڪ، لفظ 'سطر' پٽاندر، ان لفظ جي سنڌي صورتخطي 'سِٽرَ' ٿيڻ گهرجي. ياد رهي ته 'سِٽرَ' ۾ 'ٽر' جو گڏيل آواز، اترادي ۽ وچولي واري /ٽر/ صوتيي وارو ناهي، بلڪ الڳ معاملي ۾ اچي ٿو.

هتي لفظ 'سُورْهيُه' ۾ آوازن جي وضاحت ڪجي ته 'ره' ڪو وسرڳ ڪونهي، بلڪ 'ر ۽ ه' الڳ ٿيندا ۽ 'ر' ساڪن حالت ۾ رهندو. جڏهن ته ان لفظ ۾ 'ي' وينجن اهڙو آواز آهي، جيڪو اڳئين وينجن آواز 'ه' کي، ساڪن حالت ۾، پاڻ سان ملائي پد ٺاهي ٿو. دراصل، مٿين لفظن ۾ گڏيل وينجن آوازن ۾ 'ي ۽

رْ اهڙا وينجن آواز آهن، جيڪي پاڻ ڪان اڳ هوندڙ وينجن آواز کي پاڻ سان گڏي، ڪنهن سُر سان پد جوڙين ٿا، جيئن: پيارُ- پريمُ وغيره. (ذهن تي هجي تہ 'پ' تي ڪابہ اعراب نہ لڳندي)

عربي- فارسي ۽ ٻين ٻولين ۾ يڪسان گڏيل وينجن آواز (پهريون متحرڪ، ٻيون ساڪن)

ٻيون نمونو سينڌي ٻولين ۾ يڪسان گڏيل وينجن آوازن وارو ٿئي ٿو، جنهن ۾ پهريون وينجن آواز متحرڪ رهي ٿو، جيڪو ٻئين ساڪن آواز سان ملندو، جيئن: 'مَطْلَبُ'، 'گهِنْتِي'، 'جهِرْڪِي'، 'هَلْڪو' وغيره. (ڌيان رهي تہ ڄاڻايل لفظن جا پهريان وينجن آوازَ 'م'، 'گهہ'، 'جهہ' ۽ 'هہ' متحرڪ رهندا، جڏهن تہ انهن ڪان پوءِ ايندڙ 'ط'، 'ن'، 'ر' ۽ 'ل' وينجن، ساڪن رهندا. اهو گڏيل آوازن جو نمونو عام آهي.)

لفظن جو پد (syllable) ۾ ڇيد

لفظ	پدن ۾ ڇيد	لفظ جي هِجي
مَطْلَبُ	مَط، لَ ۽ بُ (ٽي پد)	م، ط زبر 'مَطْ' + ل زبر 'لَ' + ب پيش 'بُ'
گهِنْتِي	گهِنْ ۽ تِي (ٻہ پد)	گهہ، ن زير 'گهِنْ' + ت، ي زير 'تِي'
جهِرْڪِي	جهِرْ ۽ ڪِي (ٻہ پد)	جهہ، ر زير 'جهِرْ' + ڪ، ي زير 'ڪِي'
هَلْڪو	هَلْ ۽ ڪو (ٻہ پد)	هہ، ل زبر 'هَلْ' + ڪ، و 'ڪو'

سنڌي ٻوليءَ ۾ هڪ تہ اهڙا گڏيل آواز آهن، جن تي ڪو اختلاف ناهي؛ باقي ڪي گڏيل آواز اهڙا بہ آهن، جن کي سمجهائڻ لاءِ ڪافي جدوجهد جي ضرورت پوي ٿي. اسان اصولي تحقيق بہ رکبي آهي تہ اهي ان ڪي ذاتي راءِ جو نالو ڏيئي، نظرانداز ڪندا آهن.

جديد تحقيق موجب، اضافي وسرڳ طور ڳڻجندڙ 'ڙهہ، لهہ، مهہ، نهہ ۽ ٺهہ'، اصولي طور مفرد حيثيت ۾ وسرڳ آواز ناهن، بلڪ انهن ۾ پڻ گڏيل وينجن آواز آهن، جنهن ۾ 'هہ' وينجن آواز الڳ سان متحرڪ رهي ٿو. ان جو اهم سبب تہ 'ڙهہ، لهہ، مهہ، نهہ ۽ ٺهہ' اهڙا مرڪب/ گڏيل آواز آهن، جيڪي هڪ جهٽڪي سان اچاري نہ ٿا سگهجن. (جوکيو، 2025: 57_ 74) ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي، انهن گڏيل آوازن لاءِ ڄاڻائي ٿو: "اهي حقيقت ۾ ٻن صوتين جو ميل(conjunct consonants)

آهن.“ (جيٽلي، 2006: 128ـ 132) ڊاڪٽر جيٽلي اهڙن گڏيل آوازن بابت وضاحت ڏيندي لکي ٿو: ”ڪن عالمن سنڌي وينجنن جي چارٽ ۾ هيٺ ڏنل وينجنَ بہ شامل ڪري ڇڏيا آهن. اهي سادن يا مفرد وينجن ’ڏوَني- تتن‘ جي چارٽ ۾ ڏيڻ نہ گهرجن، ڇاڪاڻ تہ اهي بہ گڏيل وينجن آهن، جن جي پٺيان ايندڙ وينجن ’هہ‘ علحدو آهي. ان جو اچار ’ڪ، جهہ، ڦ، ڀ وغيره‘ وسرگي وينجنن ۾ زور سان نڪرندڙ ڦوڪ يا هوا واري اچار کان نرالو آهي. مهہ، نهہ، ٺهہ، لهہ، ڙهہ.“ (جيٽلي، 2000: 53) ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ اهڙن گڏيل آوازن کي ’هہ‘ سان سميٽيل آواز ڪوٺي ٿو. (بلوچ، 1992: 15)

سنڌي ٻاراڻي ڪتاب مان چند لفظ خيال خاطر رکجن ٿا: ڪلهو- ملهہ- وڙهہ- سنهو- پوڙهو- ماڻهو- چڙهہ- ٻاڙهو- سوڙهو- پڙهون وغيره. ٻاراڻي ڪتاب ۾ اهڙن لفظن جي اعراب ۾ بہ مسئلو اچي ٿو، جيڪو سلجهائڻ ڏکيو ٿي پوندو آهي، جيئن: ’پڙُهون‘ (ص: 43) ۽ ’پڙهُون‘ (ص: 47). يعني اهو طئي نہ ٿي سگهيو آهي تہ اعراب ’ڙ‘ تي ڏجي يا ’هہ‘ تي ايندي! ساڳئي لفظ جي صورتخطيءَ ۾ اختلاف هجڻ سبب، اصل معاملو، مسئلي کي سمجهڻ جو آهي. پر افسوس جو هتي اهو ئي راڳ آلاپيو ويندو آهي تہ ’بس وڏڙن جو ڪم ٿيل آهي، هلڻ ڏيو!‘ جڏهن ڪو اصول اڳيان نہ ٿو رکجي تہ پوءِ ڪٿي نہ ڪٿي مسئلو ڪَرُ کڻي بيهي ٿو. سائنسي تحقيق موجب، اهي اضافي وسرڳ سڏجندڙ، وسرڳ جي پيراميٽر ۾ نہ ٿا اچن؛ بلڪ، انهن ۾ ’گڏيل وينجن آواز آهن، جنهن ۾ ’هہ‘ جو آواز الڳ سان متحرڪ رهي ٿو.

لفظ	پد	آوازَ	هِجي
ڪُلهو	ڪُلْ ۽ هو	ڪ+ لْ+اُ، هہ+او	ڪ، ل پيش ’ڪُلْ‘ + هہ، و ’هو‘ = ڪُلْهو
مَلهہ	مَلْ ۽ هَہ	م+لْ+اَ، هہ+اَ	م، ل زبر ’مَلْ‘ + هہ زبر ’هَہ‘ = مَلْهہ
ماڻهو	ماڻْ ۽ هُو	م+ڻ+آ، هہ+اُو	م، الف، ڻ ’ماڻْ‘ + هہ، و پيش ’هُو‘ = ماڻهو
پڙهُون	پڙْ ۽ هُون	پ+ڙ+اَ، هہ+اُون	پ، ڙ زبر ’پڙْ‘ + هہ، و، ن پيش ’هُون‘ = پڙْهُون

دراصل، ’ر‘ ۽ ’ي‘ اهڙا وينجن آواز آهن، جيڪي پاڻ کان اڳ هوندڙ وينجن آواز کي گهٽي ياڳي، ساڪن صورت ۾ گڏيندا آهن. (الانا، 1993: : 144- 145) ان کان

علاوه اضافي وسرڳ آواز: 'ڙهه، لهه، مهه، نهه ۽ ٺهه' پڻ گڏيل آواز جو نمونو آهن، جن ۾ 'هه' الڳ سان متحرڪ رهي ٿي. ان پيراميٽر هيٺ، سنڌي ٻاراڻي ڪتاب جي اعراب جو جائزو پيش ڪجي ٿو:

- ٻاڙي پيارِ. (ص: 35)

امري فعل 'پيارِ' ۾ 'پيـ' (پ+ي) ديسي گڏيل وينجن آهن. ان ڪارڻ 'پ' ساڪن رهندو، جيڪو 'ي' سان ملي، متحرڪ ٿيندو. ان جي صورتخطي بيهندي: 'پيارِ'.

- هيءَ جِهرِڪي آهي. (ص: 39)

هتي اچار نسبت، 'جهرِ' گڏيل وينجن آواز آهي، جنهن ۾ 'ر' جو آواز ساڪن ٿيندو. ان لاءِ 'ر' هيٺان زير هٽائڻ گهرجي.

- گڏهُ گهوڙي جَهِڙو نَ آهي. (ص: 40)

مٿئين جملي ۾ اچار جي نسبت 'جَهڙو' ۾ 'هه' جو آواز ساڪن بيهي ٿو ۽ 'جَهہ' گڏيل وينجن آواز (cluster sounds) آهن. ان لاءِ 'هه' ڪي ڏنل زير هٽائڻ گهرجي.

- چنڊُ اُپِريو آهي. (ص: 42)

هتي لفظ 'اُپِريو' ۾ 'ي' هڪ اهڙو وينجن آواز آهي، جيڪو پاڻ کان اڳ واري آواز کي ساڪن صورت ۾ گڏائيندو آهي. ان خيال کان 'ر ۽ ي' گڏيل آواز آهن. اهڙي صورت ۾ 'ر' جو اکر ساڪن رهندو. ياد رهي ته 'اُپريو' لفظ ۾ ٻه پد 'اُپَ + ريو' آهن. ان ڪارڻ 'ر' جي هيٺان زير کي هٽائڻ گهرجي.

- هي ڪُلهو آهي. (ص: 43)

هتي 'ڪُلهو' جي اعراب درست آهي، رڳو 'هه' وينجن ڪم آڻڻ گهرجي. لفظ 'ڪُلهو' ۾ 'ل' ساڪن رهندو ۽ 'ڪُلْ' گڏيل وينجن آهي. ان جملي جي مناسب صورتخطي رهندي: 'هيءُ ڪُلهو آهي.'

- مَلَهہ وِڙُهہ. (ص: 43)

هتي 'مَلَهہ' ۽ 'وِڙُهہ' ۾ اصولي طور متحرڪ 'هه' وينجن رهندي. اهڙي صورت ۾ ترتيبوار 'ل' ۽ 'ڙ' ساڪن رهندا. درستي ڪرڻ سان 'مَلهہ وِڙهُہ' جي صورتخطي مناسب رهندي.

- سَنِهي چوڪِري. (ص: 43)

1. هتي ’سَنِهي‘ ۾ ’هہ‘ وينجن ۽ ’ن‘ جو اکر ساڪن رهندو، جيڪو ان ڪان اڳ واري اکر ’س‘ سان گڏيل وينجن آواز (سَنْ) آهي. ان لفظ جي صورتخطي ’سَنهِي‘ رهندي.
2. ان ڪان سواءِ ’چوڪرِي‘ ۾ ’ڪر‘ گڏيل آواز آهن، جيڪي ’اِي‘ ڊگهي سُر سان متحرڪ ٿين ٿا. ان ڪارڻ ’ڪ‘ هيٺان آيل زير ڪي هٽائڻ گهرجي. ان لفظ جي صورتخطي بيهندي: ’چوڪرِي‘. ياد رهي تہ امڪاني ’زير‘ وارو وينجن آواز، ’ر‘ سان گڏجي ويندو آهي، جيئن: چوڪرِي، جڏهن تہ ’زبر‘ وارو وينجن آواز ’ر‘ سان چڄي بيهندو آهي، جيئن: چوڪَرُ.

- سَويرَ سُمهہ. (ص: 43)

هتي ’سُمهہ‘ ۾ ’هہ‘ وينجن آهي، جيڪا متحرڪ رهندي ۽ ’سُمْ‘ گڏيل وينجن آواز آهي. ان لحاظ ڪان ان جي صورتخطي ’سُمهہ‘ رهندي.

- پوڙهو ماڻهو. (ص: 43)

’پوڙهو‘ لفظ جي صورتخطي ٺيڪ آهي، ليڪن اها ڳالهہ سمجهڻ گهرجي تہ ’ڙ‘ جو اکر ساڪن رهندو ۽ ’هہ‘ وينجن متحرڪ ڄاتو ويندو. جڏهن تہ ’پوڙْ‘، ’او‘ سُر سان، ’پ ۽ ڙ‘ گڏيل وينجن آواز آهن. البت، ’ماڻهُو‘ ۾ ’هہ‘ وينجن سان ’اُو‘ سُر جو ميلاپ رهي ٿو. هن لفظ ۾ ’ماڻْ‘ گڏيل وينجن آوازَ آهن. هتي ’ماڻهو‘ جي صورتخطي رهڻ گهرجي.

- اَچو تَہ سَبَقُ پڙهُون. گهوڙي تي چڙهُہ. ڳالِهہ تَہ ٻُڌُ. ڳاڙها گُلَ ڏِسُ. اَدو ڪالَهہ آيو. رَستو سوڙهو آهي. (ص: 43)

هن سبق ۾ ’پڙهُون‘، ’چڙهُہ‘ ’ڳالهِہ‘، ’ڳاڙها‘، ’ڪالهہ‘، ’سوڙهو‘ لفظن جي صورتخطي مناسب رهندي. انهن لفظن ۾ ترتيبوار ’پڙْ‘، ’چڙْ‘، ’ڳالْ‘، ’ڳاڙْ‘، ’ڪالْ‘ ۽ ’سوڙْ‘ گڏيل آواز آهن. ڪتاب ۾ ’ڳاڙها‘ ۽ ’سوڙهو‘ جي صورتخطي تہ ٺيڪ ڏنل آهي، ليڪن ان جي پڙهن بابت واضح هجڻ گهرجي، تہ انهن لفظن ۾ ’ڙ‘ جو اکر ساڪن رهندو.

- ڏاڙُهون تُنهِنجا آهِنِ. اَنبِڙِيُون مُنهِنجُون آهِنِ. ڦَرِيُون تُنهِنجُون آهِنِ. (ص: 45)

’ڏاڙهون‘ ۾ ’ڙ‘ ساڪن هجڻ ۽ ’هہ‘ وينجن هجڻ سبب ان جي صورتخطي ’ڏاڙهُون‘ بيهندي. ساڳئي سبق ۾ ’اَنبِڙِيُون‘ ۽ ’ڦَرِيُون‘ ۾ ’ي‘ وينجن سبب ان ڪان

اڳ وارا اکر ’ڙ‘ ۽ ’ر‘ ساڪن رهندا. درست صورتخطي ’اَنبِڙيُون‘ ۽ ’ڦَريُون‘ بيهندي. يعني هن سبق ۾ ’ڏاڙهُون‘، ’اَنبِڙيُون‘ ۽ ’ڦَريُون‘ لفظن جي صورتخطي مناسب رهندي.

- مُنـ - ٽُنـ - هِنـ - ڙُهون - ڙيُون - يُون. (ص: 45)

هن صفحي تي مٿيان گڏيل آواز ڏيکاريل آهن. دراصل، انهن ۾ ’مُنـ - ٽُنـ - هِنـ - يُون‘ نڪوين سُرن سان پد آهن. جڏهن ته ’ڙُهون‘ ۽ ’ڙيُون‘ جي ڇيد موجب ’ڙ‘ اکر ساڪن رهندو. ’ڙهُون‘ ۾ ’ڙ‘ پاڻ کان اڳ واري وينجن سان ملندو ۽ ’هُون‘ الڳ سان پد آهي ۽ ’ڙيُون‘ وري ’ڙيـ‘ سان گڏيل وينجن آواز رهندو ۽ ’ڙيُون‘ پورو پد آهي. اصولي طور ’هُون‘ ۽ ’ڙيُون‘ پد ڪري ڏيڻ گهربو هيو. جيڪڏهن اهي ئي اکري جوڙ ڏيڻا آهن ته پنهي لفظن ۾ ’ڙ‘ کي ساڪن رکڻ گهرجي.

- هَاڻِ پڙَهڻَ جِي ڪَرِيُون تَيارِي، ديسَ جِي ٿِيندِي نامَاچارِي. (ص: 47)

هڪ ته هتي ’پڙَهڻَ‘ لفظ ۾ ’ڙ‘ ساڪن ۽ ’پڙ‘ گڏيل وينجن آوازَ سمجڻ گهرجي، ان لاءِ صورتخطي بيهندي: ’پڙهَڻَ‘.

ٻيو ته لفظ ’ڪَرِيُون‘ ۾ ’ر‘ جو آواز يا اکر ساڪن ٿيڻ گهرجي، ڇاڪاڻ ته ’ريـ‘ گڏيل وينجن آواز آهن، جنهن سبب ’ر‘ هيٺان زير کي هٽائڻ گهرجي.

ٽيو ته ’تَيارِي‘ لفظ عام طور ’تيارِي‘ ڪري اچاريو ويندو آهي، البت اهڙا لفظ شاعريءَ يا لهجاتي فرق سبب، نظر انداز ٿي سگهن ٿا. ان صورت ۾ ’ت‘ زبر سان متحرڪ هجڻ سبب، ’ي‘ سان گڏيل وينجن آواز نه ٿيندو؛ جيڪڏهن معياري لهجي پٽاندر لفظ جو اچار ۽ صورتخطي وٺجي آهي ته پوءِ ’ت‘ تي ڪابه اعراب نه ايندي ۽ صورتخطي بيهندي: ’تيارِي‘.

- لَفظَ پڙهُون ٿا سَوَلا سَوَلا، گِيتَ سِکُون ٿا مِٺڙا مِٺڙا. (ص: 47)

’پڙهُون‘ جي صورتخطي درست آهي، جيڪا اتفاقي بيهي وئي آهي. اصل ڳالهه آهي، ذهن ۾ هڪ اصول متعين ڪرڻ جي! ڇو ته اڳ ص: 43 تي لفظ ’پڙهون‘ جي وري ’ڙ‘ کي متحرڪ ڪيو ويو آهي، جيڪو مناسب ناهي.

- رَاندِ ڪَندي ٿا عِلمُ پرائيُون، عِلمُ پرائيُون، سَمجهَه وَڌائيُون. (ص: 47)

هتي ’پرائيُون‘ لفظ به پيرا ڪم آيو آهي. ڇاڪاڻ لفظ ۾ پهريون پد ’پرا‘ آهي، جنهن ۾ ’پ‘ ۽ ’ر‘ گڏيل وينجن آهن. ان لاءِ ’پ‘ کي ڏنل زير هٽائڻ گهرجي.

• چنبُ- ڳِھنبُ. (ص: 42)

چاڙايل لفظ، نڪوين چوٿن سُرن جا مثال ڪري ڏنا ويا آهن. ’چنبُ ۽ ڳھنبُ‘ لفظن ۾، ’ڊ‘ ۽ ’ن‘ قريب مخرج سبب، ’ن‘ نڪوون چوٿو سُرُ ناهي، بلڪ ’نون ساڪن‘ جو مثال آهي. ايئن جيئن سنت ۽ ڪنٺ ۾ آهي. (جوڪيو، 2014: 66- 80) انهن لفظن ۾ ’چنْ ۽ ’ڳھنْ‘ گڏيل وينجن آواز آهن. ان لاءِ اهڙن لفظن جي بدران نڪوين چوٿن سُرن جا سادا مثال ڏيڻ گھرجن، جيئن: چنگ، ڳنڀ، اِنجڻ وغيره.

(ياد رهي تہ مثالن ۾ اهڙا لفظ ڏيڻا هوندا آهن، جن جي ڪا ظاهري شڪل هجي ۽ ٻار ڏسي سمجهي سگھي.)

لفظن جا آخري ساڪن وينجن (last vowelless consonant)

سنڌي ٻوليءَ جي مزاج ۾، ماقبل آخري (Second last) سُر جي اهميت مذڪر- مؤنث ڪان علاوه واحد- جمع ۾ بہ نوٽ ڪئي وئي آهي. عام طور اهو ئي تصور ڪيو ويندو آهي تہ سنڌي ٻوليءَ جي هر لفظ جو خاتمو متحرڪ وينجن سان ٿيندو آهي. ان رٿيل تصور سبب ڪافي عالم اڪثر مغالطي ۾ رهندي، آخري ساڪن آوازن کي بہ متحرڪ ٻڌائيندي، مختلف بي تُڪيون صورتخطيون پيش ڪندا آهن.

ماقبل آخري وينجن (Second last consonant) جي حوالي سان ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي چاڻائي ٿو: ”مون ڪي پنجاهہ ڪن سالن جي عمر جا اهڙا سنڌي مرد نظر آيا آهن، جيڪي عام ميڙن ۾ تقرير ڪندي، پنهنجي جنس ۾ مؤنث جي فعلن جو استعمال پيا ڪندا آهن؛ جيئن تہ: مان ويندَس (مان ويندُس)، مان ڪندَس (مان ڪندُس). انبُ ڪاڌَم (انب ڪاڌُم)، پاٽي پيتَم (پاٽي پيتُم).“ (جيٽلي، 2009: 23- 32)

ڊاڪٽر جيٽلي جو اصل خيال اهو آهي تہ آخري وينجن ڪان اڳ، مذڪر- مؤنث جي اعراب لڳندي. هونئن مذڪر- مؤنث جو اندازو بہ سنڌي ٻوليءَ جي آخري وينجن جي اعراب مان ٿيندو آهي، جيئن: ڇوڪرُ- ڇوڪرِ، ڪتابُ- ڪتَ وغيره. جڏهن مذڪر- مؤنث جي اعراب آخري وينجن ڪان اڳئين وينجن تي لڳي تہ ان صورت ۾ آخري وينجن ساڪن رهندو.

جيئن مذڪر- مؤنث ۾ ڪم آندل ضميري پڇاڙيون (م ۽ س) ساڪن رهنديون آهن، تيئن حالت جريءَ واري صورت ۾ اسم سان جمع ۾ ڪم ايندڙ آخري ’نون‘ بہ

ساڪن رهندو آهي، جيئن: ’ڪتابُ‘ ج ’ڪتابَ‘، حرف جر لڳڻ سبب ’ڪتابَن
۾‘ بيهي ٿو، هيٺ چند لفظ خيال خاطر ڏجن ٿا:

واحد	جمع	حالتن موجب جمع
ڪپڙُ	ڪپڙَ	ڪپڙَ + نْ
دُڪانُ	دُڪانَ	دڪانَ + نْ
ماڻهو	ماڻهو	ماڻهـ (اُو > اُ) نْ
پٽِ	پٽيُون	پٽيُـ (اُون > اُ) + نْ

(جو ڪيو، 2011: 42- 95)

يعني سنڌي ٻوليءَ جي لفظن ۾ آخري ’م، س ۽ ن‘ وينجن، گهٽي پاڳي، ضميري پڇاڙين جي نسبت، ساڪن رهن ٿا. اهڙي صورت ۾ اهي وينجن آواز، اڳ واري وينجن سان ملي، گڏيل آواز جوڙين ٿا، جيئن: انبُ ڪاڻُم (ڻُم- گڏيل آواز)، ماني ڪاڻَم (ڻَم- گڏيل آواز)، مان ويندُس (دُس- گڏيل آواز)، مان وينَدَس (دَس- گڏيل آواز)، هو ويندُن (دُن- گڏيل آواز)، هوءَ ويندَن (دَن- گڏيل آواز) وغيره. ياد رهي ته لازمي ناهي ته هر لفظ جي آخر ۾ ’م، س ۽ ن‘ سان هيءُ اصول لاڳو ڪيو وڃي، جيئن: نِمُ، مَلَمَ، گلاسُ، ڏِسُ، پنُ، ڏَنُ وغيره وارن لفظن جو آخري وينجن متحرڪ رهندو.

دراصل، گڏيل وينجن آوازن کي سامهون رکي اعراب جو استعمال ڪرڻ وڌيڪ مناسب ٿيندو، ٻي صورت ۾ اعراب جو استعمال وائڙو ٿي ويندو. گڏيل آوازن ۾ آخري ساڪن جو تصور سامهون رکي، هيٺين لفظن جي اعراب جي درستي ڪجي ٿي:

- هِي آنا آهِن. هِي پاوا آهِن. هي گابا آهِن. (سبق پهريون- ص: 20)

هتي ٽي ڀيرا ’آهِن‘ ڪم آندل آهي، جنهن ۾ ’هِنْ‘ گڏيل وينجن آواز آهي. ان لاءِ ’ن‘ کي ساڪن رکندي، ان جي زير هٽائڻ گهرجي.

- هِي ٻُوٽَ آهِن. هِي صُوف آهِن. هِي تُوتَ آهِن. (ص: 24)

هتي پڻ ’آهِن‘ ٽي ڀيرا ڪم آيو آهي. ’آهِن‘ ۾ ’هِنْ‘ گڏيل وينجن آواز ۽ ’ن‘ ساڪن آهي، ان لاءِ ’ن‘ جي زير هٽائڻ گهرجي.

- هِي پيرَ آهِن. (ص: 25)

’آهِن‘ مان آخري ’ن‘ جي زير هٽائڻ گهرجي.

- هِي هَٽَ آهِن. هِي مَٽَ آهِن. هي دَرَ آهِن. (ص: 29)

هن صفحي تي ٽي ڀيرا ’آهِنِ‘ آيل آهي، جنهن ۾ ’ن‘ ساڪن رکڻ لاءِ، زير هٽائڻ گهرجي.

- هِي قَلَمَ آهِنِ. هِي خَچِرَ آهِنِ. هِي حَجَمَ آهِنِ. (ص: 31)

هن صفحي تي پڻ ٽي ڀيرا ’آهِنِ‘ آيل آهي، جنهن ۾ ’ن‘ ساڪن رکڻ لاءِ، زير هٽائڻ گهرجي.

- هِي ڪارا آهِنِ. هِي ڳانا آهِنِ. هِي رازا آهِنِ. (ص: 32)

هن صفحي تي پڻ ٽي ڀيرا ’آهِنِ‘ آيل آهي، جنهن ۾ ’ن‘ ساڪن رکڻ لاءِ، زير هٽائڻ گهرجي.

- هِي سِڱَ آهِنِ. (ص: 34)

هتي ’آهِنِ‘ جي زير هٽائڻ گهرجي، ڇاڪاڻ تہ ’هِنْ‘ گڏيل وينجن آواز ۾ ’ن‘ ساڪن رهندو.

- هِي لَغَڙَ آهِنِ. (ص: 32)

مٿئين جملي ۾ ’آهِنِ‘ جو ’ن‘ ساڪن رکڻ لاءِ زير هٽائڻ گهرجي.

- صُوفَ مُنهِنجا آهِنِ. ڏاڙُهون تُنهِنجا آهِنِ. اَنبڙِيُون مُنهِنجُون آهِنِ. ڦَرِيُون تُنهِنجُون آهِنِ. (ص: 45)

هن سبق ۾ ’آهِنِ‘ چار ڀيرا ڪم آيو آهي. ان آخري ’ن‘ کي ساڪن رکڻ لاءِ ان تي آيل اعراب هٽائڻ گهرجي، ڇاڪاڻ تہ ’هِنْ‘ گڏيل وينجن آواز پڻاندر هڪ پد آهي.

نتيجو/ حاصل مطلب

عربي- سنڌي صورتخطيءَ ۾ ’اعراب ڏيڻ‘ نهايت نازڪ معاملو آهي. بنيادي طور جيستائين ’پد جي حد‘ جو تعيّن، ذهن نشين نہ ٿيندو، تيستائين اعراب ڏيڻ ۾ ڪوتاهيون رهنديون. ’پد جي حد‘ متعيّن ڪرڻ لاءِ هينيان نڪتا اهم آهن:

- وينجن ۽ سُر (consonant and vowel) جي ميلاپ سان بيهندڙ صورتخطي
- گڏيل وينجن آوازن (clustered sounds) جي بيهڪ
- لفظن جي آخري ساڪن وينجن (last vowelless consonant) جو تصور

مٿين ٽنهي نڪتن تي ڌيان ڌريندي، سنڌي ٻاراڻي ڪتاب ۾ ڏنل اعرابن جو اڀياس ڪيو ويو، جنهن مان پنجهتر (75) چڪُون نوٽ ڪيون ويون. هيٺ ٿلهي ليکي، سامهون آيل خال ڏجن ٿا:

1. امر- فعل جي آخري اعراب تي، معياري ٻوليءَ نسبت، ڏيان ڏيڻ گهرجي، جيئن: حاجي راضي ٿي (ٿيءُ). سَويرَ اُٿ (اُٿُ). وَڃُو ڍَڪ (ڍَڪِ). ظُلُم نہ ڪَر (ڪَرِ).
2. واحد- مذڪر لاءِ ضمير اشاري جي درست صورت تي ڌيان ڏيڻ گهرجي، جيئن: هِي (هيءُ) ثَمَرُ آهي. هي (هِيءُ) ڪُلهو آهي.
3. ڊگهي سُر 'آ' سان زبر جو استعمال نہ ٿيڻ گهرجي، جيئن: نامَاچارِي (ناماچارِي)
4. ٻہ اکري 'جه' ۽ 'گه' وسرڳن جي اعراب 'وسرڳي ه' تي اچڻ گهرجي، جيئن: جِهرڪِي (جهِرڪِي)- سَمجهَہ (سَمجهَہ)، اُگهُہ (اُگهُہ)- ڳِهندُ (ڳهِندُ)
5. صورتخطيءَ ۾ 'مختفي ہ' وارن بصري لفظن تي اعراب جي گهرج نہ ٿي رهي، جيئن: نَہ (نہ)- تَہ (تہ)
6. گڏيل وينجن آوازن ۾ هڪ آواز/ اکر ساڪن هوندو آهي، جيئن: اُپِرِيو (اُپِريو)- اَنبڙيُون (اَنبِڙيُون)- ڦَرِيُون (ڦَرِيُون)- پرائيُون (پرائيُون) وغيره.
7. ڪُلهو (ڪُلهو)- مَلَهہ وِڙُهہ (مَلهہ وِڙهُہ)- سَنِهي (سَنهِي)- سُمهہ (سُمهہ)- پوڙهو ماڻهو (پوڙهو ماڻهو)- پڙَهڻَ (پڙهَڻَ) وغيره.
8. گڏيل وينجن آوازن ۾ آخري ساڪن بہ ٿيندو آهي، جيئن: آهِن (آهِن) وغيره.
9. بنيادي شاگردن کي نظر ۾ رکندي، نون گهُٽي جي 'ڪَڪ پٽي' ڏيڻ گهرجي ۽ 'نُون گهُٽي' جي اکر کي واضح ڪرڻ لاءِ ڪنهن اضافي اعراب جو تعين ٿيڻ گهرجي، جيئن: اَنْبُ- ڏانْد- مينْهِن وغيره.

سفارش

- سنڌي ٻاراڻي ڪتاب جي اعراب کي، سنڌي ٻوليءَ جي اصولن پٽاندر سڌاريو وڃي.
- سُرن سان ڏنل ڪَڪ پٽيءَ ۾ 'نون گهُٽي' جي ڪڪ پٽِيءَ کي بہ شامل ڪيو وڃي.
- صورتخطيءَ ۾ 'نون گهُٽي' ۽ 'نون وينجن' ۾ فرق رکڻ لاءِ 'نون گهُٽي' مٿان ننيڙي گولڙي (اوائلي جزم جي نشانيءَ جهڙي) ڪم آندي وڃي، جيئن: شِيئُهُنْ (جوکيو، 2015: 22-31)
- 'مختفي ہ' نسبت، بصري لفظ 'بہ' کي بہ، ڪنهن سبق ۾ شامل ڪيو وڃي.

- اختياريءَ وارن کي گذارش تہ اعراب جي درستيءَ لاءِ 'پد جي حد' تي ورڪشاپ ڪرايو وڃي، جنهن ۾ درسي ڪتابن جا ليکڪ، ايڊيٽر ۽ صوبائي جائزه ڪاميٽيءَ جا ميمبر شامل هجن.

حوالا/ ذريعا

- الانا، غلام علي، ڊاڪٽر (2005)- سنڌي ٻوليءَ جو اڀياس. ڄامشورو: انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي.
- تعليم کاتو، اولهہ پاڪستان (اپريل 1970) سنڌي پهريون ڪتاب. جوڙيندڙ: محمد ابراهيم جويو. حيدرآباد: سنڌي ادبي بورڊ.
- تعليم کاتو، سنڌ سرڪار (نومبر- 1956) سنڌي پهريون ڪتاب. ڪراچي- سنڌ: سنڌي ادبي بورڊ.
- جوکيو، الطاف (2011) سنڌي ٻوليءَ جي لفظن ۾آخري ۽ ماقبل آخري وينجن جي سُر جي اهميت ۽ آخري وينجن جي ساڪن هجڻ جو تصور. سنڌي ٻولي، تحقيقي جرنل. ايڊيٽر: تاج جويو. ج (4)، ش (2)، ص: 42- 95. حيدرآباد: سنڌي لئنگويج اٿارٽي.
- جوکيو، الطاف حسين (2008) سنڌي ٻوليءَ ۾ وسرڳن جي حقيقت. ايڊيٽر: ڊاڪٽر فهميده حسين. سنڌي ٻولي، تحقيقي جرنل. ج (1)، ش (1)، ص: 72- 92. حيدرآباد: سنڌي لئنگويج اٿارٽي.
- جوکيو، الطاف حسين (2014) نون وينجن ساڪن (قريب مخرج- آوازن ۽ جمع جي گرداني صورت سبب) جو معاملو. ڪارونجهر تحقيقي جرنل، ايڊيٽر: ڊاڪٽر ڪمال ڄامڙو. ج (6)، ش (10)، ص: 66- 80. ڪراچي: وفاقي اردو يونيورسٽي آف آرٽس، سائنس ۽ ٽيڪنالاجي، عبدالحق ڪيمپس.
- جوکيو، الطاف حسين (2015) سنڌي ٻوليءَ ۾ حرف اضافت بدران ڪم ايندڙ 'سُر اضافت' جو اڀياس. ڪلاچي تحقيقي جرنل. ايڊيٽر: پروفيسر سليم ميمڻ. ج (18)، ش: (1)، ص: 81- 102. ڪراچي: شاهہ عبداللطيف ڀٽائي چيئر، ڪراچي يونيورسٽي.
- جوکيو، الطاف حسين (2015) سنڌي ٻوليءَ جي صورتخطيءَ ۾ نون گهُٽي جو مونجهارو. ٽماهي مهراڻ. ايڊيٽر: ثمينہ ميمڻ. ج (65)، نمبر 2 ۽ 3، 2015. ص: 22- 31. ڄامشورو: سنڌي ادبي بورڊ.
- جوکيو، الطاف، ڊاڪٽر (2016) عربي- سنڌي آئيوٽا جو اڀياس. حيدرآباد: سنڌي لئنگويج اٿارٽي.
- جوکيو، الطاف، ڊاڪٽر (2018 الف) عربي- سنڌي صورتخطيءَ جي ترجيحي صورتن جو اڀياس. حيدرآباد: سنڌي لئنگويج اٿارٽي.
- جوکيو، الطاف، ڊاڪٽر (2018 ب) گڏيل ٻٽي آواز ۾ ساڪن آواز جي ميلاپ جو معاملو. ڪلاچي تحقيقي جرنل، ايڊيٽر: پروفيسر محمد سليم ميمڻ. ج (21)، ش: (2)، ص: 51- 62. ڪراچي: شاهہ عبداللطيف ڀٽائي چيئر، ڪراچي يونيورسٽي.
- جيٽلي، مرليڌر، ڊاڪٽر (1999) انگريزن جي دؤر ۾ عربي- سنڌي لکاوٽ. ايڊيٽر: نفيس احمد شيخ، ٽماهي مهراڻ. ج: 49 (4). ص: 89- 128. ڄامشورو: سنڌي ادبي بورڊ.
- جيٽلي، مرليڌر، ڊاڪٽر (2000) سنڌي ڌوني وگيان. دهلي: اکل ڀارتيہ سنڌي ساهتيہ.

- سنڌ ٽيڪسٽ بڪ بورڊ (2024ع) سنڌي ٻاراڻو ڪتاب- پهرئين ڪلاس لاءِ- ڇاپو: پهريون. ڇپيندڙ: پيراماؤنٽ پرنٽنگ پريس، ڪراچي.

سنڌي پهريون ڪتاب 1956

سنڌي پهريون ڪتاب 1970